

TUR147 TÜRKİYE TÜRKÇESİ SES BİLGİSİ

(7. HAFTA)

Dil Benzeşmesi

Türkçenin esas nitelikleri arasında en önemlisi olan bu uyum, sadece Batı Türkçesinde değil; Ural-Altay dillerinde de görülmektedir ve Türkçeyi diğer dillerden ayıran temel özelliktir.

Dil benzeşmesi ünlülerin, çıkarılışları sırasında, dilin ileri ve geri durumuna -ünlülerin incelik ve kalınlıklarına göre- benzeşmeleridir. Buna göre bir kelimenin ilk hecesinde art ünlü varsa, ondan sonra gelen hecelerde de art ünlü bulunur. Eğer bir kelimenin ilk hecesinde ön bir ünlü varsa, sonraki hecelerde de yine ön ünlü bulunur. Ünlülerin bu benzeşmesine **dil benzeşmesi** adı verilir. Bu kural dilimizde mutlak olup **önlük-artlık uyumu**, **kalınlık-incelik uyumu** veya **büyük ünlü uyumu** olarak da adlandırılır.

İlerleyici bir benzeşme olan dil benzeşmesine göre, Türkçe bir kelimedede ya yalnızca ön ünlüler ya da yalnızca art ünlüler bulunur. Buna göre kelimeler iki sınıfa ayrılır:

Ön Ünlülü Kelimeler

İlk hece ünlüsü

Sonraki hece ünlüleri

/e/, /i/, /ö/, /ü/

/ü/, /e/, /i/, aynı, aynı

değersiz, üzüntü, gösterilmiş, gidermek, örümcek, ölümcül, ileri, tüketim gibi.

Art Ünlülü Kelimeler

İlk hece ünlüsü

Sonraki hece ünlüleri

/a/, /ı/, /o/, /u/

/u/, /a/, /ı/, aynı, aynı

kapıcı, ıslak, uyanık, yukarıda, oyunculuk, dolaylı gibi.

Dil Benzeşmesinin İstisnaları

Dil benzeşmesinin istisnaları oldukça azdır: *ana > anne, tağı > dahi, alma > elma, kangı > hangi, kanı > hani, inan- > inan-, qarındaş > kardeş, şışman > şişman* gibi.

Bu ünlü uyumu kuralının istisnalarından birini de birleşik kelimeler oluşturur. Biri ince sırada diğeri kalın sırada iki kelimededen oluşan ve bugünkü yazı dilimizde bitişik yazılan birleşik kelimeler dil benzeşmesi kuralına uymazlar: *ağa+bey > ağabey, baş+vekil > başvekil, deli+kanlı > delikanlı, Rum+eli > Rumeli* gibi.

Uyumdan Kaçan Ekler

Uyumdan kaçan ekler şunlardır:

-ken: *uyurken, koşarken, ağlamışken, dolaşırken* gibi.

-yor: *gidiyor, gülmüyor* gibi.

-daş: *dindaş, ülküdaş, gönüldaş, meslektaş* gibi. Eklendiği kelimelerin büyük bir bölümünde son heceye uyduğu hâlde kimi kelimelerde bu uyum gerçekleşmemektedir.

-ki: *akşamki, yarınki, duvardaki, masadaki, odadaki, dolaptaki, o zamanki* gibi. Bazı kelimelerde -ki eki kalıplaşarak ünlü uyumuna uymuştur: *dünkü, bugünkü, o günkü* gibi.

-leyin: *sabahleyin, akşamleyin* gibi.

-imtırak: *yeşilimtırak, ekşimtırak, mavimtırak* gibi.

-gil: *halamgil, babamgil* gibi.

Türkçedeki yüzlerce ekin içinde yukarıdaki eklerin -belli sebepler yüzünden- dil benzeşmesine aykırı oluşu kuralın genelliğini bozmamaktadır.

Dudak Benzeşmesi

Türkçe kelimelerin ilk hecelerindeki ünlülerin düz veya yuvarlak oluşlarına göre onu izleyen hecelerdeki ünlülerin, kelimenin ilk hecesi düz ünlülü ise düz, yuvarlak ünlülü ise dar yuvarlak veya geniş düz olarak gelmesi kuralı olan dudak benzeşmesi ünlüler çıkarılırken dudakların yayvan veya büzülmüş, yani düz veya yuvarlak durumlarıyla ilgilidir.

Buna göre, Türkçede yalın veya eklerle genişletilmiş bir kelimenin ilk hecesinde düz bir ünlü varsa, ondan sonraki hecelerde de düz bir ünlü yer alır. Ancak kelimenin ilk hecesinde yuvarlak bir ünlü bulunuyorsa, sonraki hecelerde ya dar yuvarlak (/u/, /ü/) ya da düz geniş (/a/, /e/) ünlüler bulunur. Eğer yuvarlak ünlülerden sonra düz geniş ünlülerden (/a/, /e/) biri varsa, ondan sonraki hecenin ünlüleri de düz olurlar. Ünlüler arasındaki bu benzeşmeye **dudak benzeşmesi, düzlük-yuvarlaklık uyumu** yahut **küçük ünlü uyumu** adı verilir. Buna

göre seslerin kelime içindeki sıralanışı şöyledir:

ÜNLÜLERLE İLGİLİ SES OLAYLARI

Ünlü Düşmesi

Belirli kullanımlar sırasında kelimenin aslında bulunan ünlü sesler düşmeye uğrar. Bu düşen sesler kelime başında, kelime ortasında ve kelime sonunda görülebilir. Kullanım durumuna göre kalıcı veya geçici düşmeler olur. Bazı ünlü düşmeleri yazı diline yansıtılmaz, konuşma dilince ve hatta bazen bölgesel bir ağızda kendini gösterir. Ünlü düşmesi tek bir sözcükte görülebilir ki bu kelimeler genellikle alıntı kelimelerdir. Bunu yanı sıra ek alma veya birleşme sonucu bazı kelimelerde düşme görülür. Bunun sebebi olarak düşen ünlünün vurgusuz olması veya vurgusunun düşük olması gösterilebilir. Ünlü düşmesinin çeşitli sebepleri bulunmaktadır:

- Türkçe veya alıntı sözcüklerde vurgusuz yahut vurgusu az olan ünlülerin düşmesi. Türkçede vurgusu en az olan ünlü /ı/ sesidir.
- Türkçede bazı iki heceli sözcükler ünlü ile başlayan ek aldıklarında iç seste bulunan zayıf ünlü düşer.
- Bazı kelimelerde kullanım sıklığından iyelik eki düşer (Coşkun 2016: 45).

Ön seste ünlü düşmesi:

Türkçede ön seste ünlü düşmesi olayı düzensizdir. Ancak genel itibariyle sızıcı ünsüzlerin etkisiyle düşmenin görüldüğü genel kabuldür.

ısıcak>sıcak, ısıtma>sıtma, ısırga>sırga>sızga, ışan>şan (güvenmek, inanmak), oğlan>ulan>lan (argo), umut>mut vb.

İç seste ünlü düşmesi:

Far. a:yine>AA (Derleme Sözlüğü, cilt 1, Kayseri) ayOne>ayna, Far. ba:miye>ba0mye>bamya, Far. mumiya>mumya, dakika>dakka (konuşma), üniversite>üniverste (konuşma), Moğ. oğulan>oğlan

Türkçe sözcüklerde yapım eki geldiğinde orta hecede kalıcı düşme gerçekleşir.

kavuşak>kavşak, öğrenci>öğrenci, aşıla-> aşla-, sarıar->sarar-, dirilik>dirlik, devirilme>devrilme, yalnız>yalnız, yanılış>yanlış, süpürüntü>süprüntü, kokulamak>koklamak, çevire>çevre, derinek>dernek, uyuku>uyku vb.

Seyrek de olsa geniş ünlüler de düşebilir.

sağanak>sağnak, değenek>değnek, nese ne>nesne

Türkçe sözcüklerde çekim eki geldiğinde başta organ adları olmakla beraber orta hecede geçici düşme gerçekleşir.

beyini>beyni, karını>karnı, göğüsü>göğsü, alını>alnı, burunu>burnu, oğulu>oğlu, gönülüm>gönlüm, akılı>aklı vb.

Son seste ünlü düşmesi: *dipnotu>dipnot, Kadıköyü>Kadıköy, paşabahçesi>paşabahçe*

Bazı sözcüklerde kullanım sıklığından sondaki iyelik eki düşer.

güveyi>güvey, şişkebabı>şişkebab,

Bazı alıntı sözcüklerde hece sonu kalın ünlünün düştüğü görülür (Coşkun 2016: 45)

Far. aluç>alıç, la:şe>leş

Bazı alıntı sözcüklerde Türkçeleşme aşamasında türetilen ünlü seslerin birleşime girdiği sırada düştüğü görülür.

emir et->emret, nakil et>naklet-, şükür et->şükret-, zikir et->zikret-, kahır ol->kahrol-

Bazı kelimelerin birleşimi sırasında baskın durumda olan ünlü (a, e) diğer ünlüyü aşındırarak düşmesinde sebep olur.

kahve altı>kahvaltı, cuma ertesi>cumartesi, ne için>niçin, ne ola>n'ola, sütlü aş>sütlaç vb.

Bu ses olayına Süer Eker ve Muharrem Ergin ünlü birleşmesi (vokal birleşmesi) olarak çalışmalarında yer vermişlerdir. (Eker 2009: 305-306, Ergin 2002: 51).